

Csűrös Miklós

A FEKETE KAKAS

(Bekezdések Mikszáth Kálmán kisregényéről)

Ha mottót keresünk a Mikszáth-beszély értelmezéséhez, átvilágításához, sok más érvényes ars poetica között bizvást eszünkbe juthat az 1904-ben keltezett *Turkálás az istenekben* című: „abból a könnyből, amit nem a fájdalom, de a játszi humor csal ki a szemekbe, kellene támadni az igazgyöngynek (...). Azt ajánlanám önnek, hogy olvassa – Dickenst!” A tárca előzményéből kiderül, hogy az emlékeztetés és a tanács hozzáértő társaságnak szól, amelyik ismeri a modern francia és a német regényt, olvasta Kiplinget és Sienkiewiczet éppúgy, mint Tolsztojt, Csehovot, Gorkijt, sőt az avantgárdot előlegező korai izmusok némelyikét: „vannak itt romantikusok, naturalisták, szecesszionisták, veristák, szimbolisták, ahogy egy pohárnyi tengervízben benne van embrióban állítólag a tenger minden szörnye, még a cápa is.” Velük szembeállítva hűségesebben védi Mikszáth az Ócska cífraságok boltjának Dickensét, az ő irányát. Ahogy a divatba hozott krumplivirág sohasem fogja háttérbe szorítani a rózsát, sugallja egy közbevetett adomával, éppúgy nem teheti elavulttá Dickenset a későbbi irodalmi modernség.

Az ártatlanul szenvedő gyermek motívumán kívül s vele együtt az addig kevésbé szenzibilis, de felsőbb intésre megtérő, megjavuló felnőtt érzelmes lélekrajza is dickensi eredetű lehet Mikszáthnál. A *Karácsonyi ének*, a zsupori Scrooge megpuhulásának érzékeny és humoros története mindenesetre megérintette már a korai (*A tót atyafiakban* szereplő) *A kis csizmák* szerzőjeként: a gyermeki mosoly felhőket oszlat el, megváltja a megátalkodottsága miatt istencsapásoktól sújtott kevély embert. Bonyolultabb áttételekkel vallanak Mikszáth szemérmesen titkolt értékrendjének – talán fia halálának intő emlékezetével is kapcsolatos – lelki gyökereiről a regénnyé bővülő kompozíciók; a *Szent Péter esernyője*, a *Beszterce ostroma*, a *fekete város* férfi hőseit javarészt vagy félig-meddig a gyermeki, a megmerevedett és elidegenedett felnőtt világba még nem beleszokott leányalakkok pártolásának ösztönszerű nemessége különbözteti meg, javukra, a tabló többi szereplőjétől.

Az előbbi példákban a fölismerhető, azonosítható hősnőket a praktikus élet köznapias sodrása tereli happy endinggel kecsegtető vagy tragikummal fenyegető irányba – A *fekete kakasban* fölbukkanó „gyerekleánynak” a nevét sem tudjuk; korát találgatjuk; portréjából csak a véznaság, a sovány kezek gesztikulációja, a fej és az arc betegsége, lázas forróságra utaló, tipikusan általánosító részletei emelkednek ki. Ez nem anekdotikus, hanem legendás stilizációra vall. Jézus és a szentek találkoztak gyakran névtelen betegekkel, félhaltakkal. Másrészt a leányhoz „attribútum” tartozik, olyan jel, amilyennel az ikonográfia a szenteket szokta megkülönböztetni: „egy fekete kakas, annak a fején van egy taréjsapka, abban a taréjban belül van egy taréjsöngettyű”. A *fekete kakas* nemcsak a címe az elbe-

szelésnek, hanem sokszoros ismétlés révén kiemelt vezérmotívuma is. A haldokló számára révült látomás; Kupolyinak meg az öreg patriarkális szolga Vinczének azonosító jel, egyben poétikai embléma, önnön közvetlen tárgyi jelentésén túlmutató, nyomatékos jelkép.

Anévtelen gyerekleány, metonimikusan egybefonva a „fekete kakassal”, transzcendens elemet költöztet az elbeszélés világába. Az még az ésszerű lélektaniség és kórisme alapján is érthető, hogy a vizionáló beteg halálba hívó hallucinációt társít a kakas és a csöngettyű látományaéhoz („*annak a szava után megyek, mert hallom azt csilingelni!*”), sőt barokk irodalmi és képzőművészeti asszociációk nyomán szemléletesen is követni véljük elragadtatott taglejtését, amint „mutatta a *kiterjesztett kezeivel az irányt*, ahol a *fekete kakas megy*”, és később, közvetlenül a halála előtt úgy tetszik, „*hogy már valaki fogja a kezét (...)* És ő is *hogy odatartja, milyen szépen...*” A csodás léggör sejtelve akkor rémlik föl, amikor a maga is beteg Kupolyi egyáltalán fölfedezi esetet állapotában „*az utas leányt*” és gondoskodik róla haláláig, majd temetéséig; és akkor válik az ábrázolás perspektívájának és dimenziójának (Barta János kifejezései) meghatározójává, amikor a „*bálás halott*” jótékonyan beavatkozik egykori fölkarolója és családja életébe, sorscsapásoktól menti meg őket.

Atermészetfölötti segítőtárs alakjához, aki halálából szegődik az őt megmentő és eltemető hőshöz, a folklórisztika gazdag mesei típuscsoportot kapcsol. György Lajos idevágó tárgy történeti jegyzetein kívül Mikszáth Kálmánné emlékezéseit is gyakran idézik, szerinte Mikszáth (Szklabonya után) Mohorán is sokat hallhatott misztikus dolgokról, hazajáró lelkekről, házi kísértetekről. Részben ezt a nyomot követve, a szakirodalomban gyakran abból a szempontból vizsgálják A fekete kakast, hogy mennyire hatott szerzőjére a magyar (vagy a tót) nép misztikuma, babonássága, „a palócok kísértetlátása” és hasonlók. Érdekes filológiai részleteredményei ellenére a megközelítési mód veszélyes következményekkel fenyeget. Barta János híres Mikszáth-tanulmányában megkülönbözteti azokat az eseteket, „ahol az író nagy művészettel teremt meg a kísérteties léggört – hogy aztán írásművészetének újabb, fölényes fordulatával maga rombolja le:” – és azokat, ahol „a babona megmarad legalábbis az adott mű határain belüli érvényben: A *fekete kakasban* pl.”

Mikszáthot ebben a „nagyobb elbeszélésben” (ahogyan a kritikai kiadás a regénynél rövidebb, a tárcanovelláknál hosszabb epikumokat nevezi) nem a babona, hanem a hit érvénye foglalkoztatja, bár az sem szószerinti, teológiai aspektusában. Más dolog a hiedelmet lekicsinyelni, akár szeretetteljesen megmosolyogni, mint a hitet megkérdőjelezni. A *fekete kakas* fikciója megtörténtnek mutatja a csodát, beleérező, már-már áhítatos szemlélettel. Nem kevés érvet sorolhatnánk

amellett, hogy a szerző-elbeszélő rokonszenve a „hívők” és szeretteik oldalán van. A tárgy megkívánta rugalmassággal fogalmaz Karácsony Sándor *A cinikus Mikszáth* ban: „Kupolyi gyarlón, de mégis isteni törvényeknek engedelmeskedik. Emberileg azért meg kellene halni a tüdőbajban. De ő szegényérettől hajtván egészséges életmódot kezd, s így gyógyul meg. A kis halott koldus leánya meg az unokáját hozza ki a bányából közvetlen a katasztrófa előtt. Alternatív ez a megoldás is, de az öregúr, a szolgálója, az író és mi, olvasók is a transzcendens megoldási forma mellett döntünk.” Mikszáth nem „rábeszél”, nem szónokiasan érvel a transzcendens interpretáció érdekében, hanem a szerkezet- és a stílusalakítás leleményei révén mintegy ráhangolja az olvasót, hogy a kínáló alternatívák között ezt is vegye figyelembe.

Ezt az intenciót választékos művészettel támogatja meg a műben a kerettörténet fogása. A „hálás halott” legendája meseien színezett idillikus életképbe ágyazódik, és a legendát, a csodát, a transzcendens értelmézést éppen a korlátoznak mutatott, mégis szeretettel, rokonszenvet keltően ábrázolt kisvilág perspektívájával való összekapcsolása hitelesíti. Hagyományok, toposzok, anekdoták, távoli asszociációk kultúratörténetileg sokszorosán rétegzett anyagára utal és szövődik belőle új alakzattá az öreg Kapolyiék és övéik idillje. Megkülönböztethető ebben a szövegben a népmesei kicsinyítés és a folklorisztikus színszimbolika (arany, ezüst, fehér, szürke, piros stb.) hatástényezője meg a *Philemon* és *Baukisz* mítoszára való poétikus emlékeztetés; Szent Ferenc és a *Fioretti* bájos középkori kereszténységét idézi a bensőséges természetszemlélet, főleg az emberi és az állati „szereplők” hierarchikus különbségét félretelőlő keresztényi alázat szelleme, nem beszélve arról, hogy vagyónáról lemondva Kupolyi szándékolatlanul is az assisi szent első reguláját követi, őt imitálja. A legenda műfaji történetének szentimentális fejleményei is megélednek, a „titkos virtusok” kultusza, a mások nyomorúsága iránt érzékennyé váló szív motívuma (Mezei József a Fanni hagyományaiból idéz megvilágító példákat). A leghíresebb intertextuális analógiát, *Az istenáldotta*

búzacsempészését, Scheiber Sándor dolgozta föl alaposan; a „keleti folklorral” (ezúttal a salamoni templom helyéről szóló legendával) való kapcsolat kimerítő adatolása sokadik fontos bizonyíték Mikszáth anekdotaforrásainak világirodalmi egyetemességére.

A népmesei vagy az ovidiusi bukolikus változattól elválasztja Mikszáth „idilljét” a fenyegetettség, a lappangó veszély előérzete. A cselekményben a járvány mozzanata, majd a bányaszerencsétlenség utal az idill törekenységére, de akár Pali unokának a férjes asszonnyal való szintúgy bocaccio-s kalandját is ide sorolhatjuk. Kupolyi apóka keresztény etika szerint példamutató cselekedetét legszűkebb patriarchális környezetén kívül mindenki elítéli. Az antiklerikális Mikszáth odamondásaként is lehetne idézni azt a bekezdést, amely szerint a közvélemény a hazardírozó kártyázás dolgában fölmenti az öreget, de megrója a temetésért, a kegyeleti költségek vállalásáért. *„Még a papok se dicsérték. A vernyői lutheránus pap azt mondta volna állítólag: A ember prédikál olyanokat, de megcselekedni nem lehet.”* Talán mégsem csak a „papokkal” kötözködik itt Mikszáth, s az orvosokra sem haragszik annyira, mint a kritikai kiadás jegyzetírója véli. Igaz, hogy a doktor szájából feledhetetlen mondatok hangzanak el (*„A hagymáz jelenlétét föltételező tünetek némi hézagokkal való kidomborodásának tagadhatatlansága”* - és hasonló), de a kisregényben megfogalmazódó tudománykritikai és ismeretelméleti sugallat jóval átfogóbb célzatú. Ugyanaz a pancser orvos mondja: *„A tudomány fönséges és pozitív.”* A fekete kakas az önhitt, filiszteri tudákoság bírálata is, Flaubert-ére emlékeztető szellemben. S nem utolsósorban önvédelmező gesztust, nosztalgiát, a követelőzőve előretörő új életformával szembeni gyanakvást tárgyasít a kisregény. 1899-ben, a századforduló küszöbén Mikszáth mintha ráérezne a tömegesedés, a közöny, az idegenség későbbi léttapasztalatára. *„Az emberek, ezek a mai emberek úgy sietnek. Mindenki siet, mindenkinek van valami dolga. De hogy lehet úgy sietni? És hova sietnek úgy? Megfoghatatlan az.”* A semmi felé siető világtól szorongva írja meg példázatát *„a jóság gyakorlásáról”, „Mert az is egy édes mámor.”*

Bayer Béla

KORTÁRSUNK MIKSZÁTH

A mikor szülém kilibbent e földi létből, titkait is magával vitte. Így azután annak firtatása, hogy miért rajongott Mikszáthért, csak akadémikus lehet. A pillanat viszont, amint apró gyerekként pilláimat az íróra nyitja, máig emlékezetes. Egy, nála oly ritka kacajit követően történt. „Neem, a tata itt, ezen a képen nem a te dédid. Ő egy...” - magyarázta hosszan, majd a Cukri bárány története is előkerült. Rácsodálkozásomban kétségek motoztak. Pedig hát... Az a joviális bácsi ott a könyvben kiköpött az én tatám volt. „A sarokdíványon ült, /.../ szép két beszélő” szemében pajkos huncutság vibrált, baljában az elmaradhatatlan, *füstölgő zakepacska*

(pipa). Végül jószülém meséi győztek. Lapajt, a híres dudást, Bede Annát, meg a pogány Filcsiket előbb ismertem, mint a betűvetést. Az elemiben meg majd bőrből bújtam, hogy A néhai bárány történetével jeleskedjem. Szent Péter esernyőjét bevégezve, már nem a bájos történet legenda magva izgatott, hanem az, hogy miként hangozhat szövege törökül. (Hírlett, hogy a kínai mellett törökre fordítása is készül.) Az író kedvenc témája, a bontakozó *szerelem* akkortájt nem érintett. Szellemi kalandozásaim jó időre elsodortak műveitől. Hogy aztán újfent találkoztunk? Igen. A rendszerváltozást követően. Gyalogfirkász korszakom legelején. (Katedrát oda-

hagyva, ezidőtájt választottam életem - és kenyérkeresetem fő forrásául az írást. Olvasmányomul pedig Mikszáth politikai karcolatait.)

Kérdzhetnek, miért épp ő lett az etalon? Mert - Kakárha sajátomé - egy új, polgári Magyarország kiépülésének idejére esik *tudatos felnőtt* élete. Olyan esztendőkre, amikor a felemás kapitalizmus maga előtt görgeti a múlt elintézetlen csődtömegét. Amikor írói körökben a némaság lesz *úrrá*, s a társadalmi légszomj már-már fölének kerekedik. Amikor a jellemesség már finto, a magatartás sznobizmusa, akkor jó, ha van kapaszkodó. Egy régi ismerős, aki - miképpen magam is - *fél a nevelésnél is megalázóbb szellemi törpeségtől*, /.../ a *szellemi* sáros csizmáktól, s akinek éleslátása képviselőként is csiszolódott. Őt választottam, mert *inkább volt kész törni, mint hajolni*, s mert élőbeszéd-közvetlenségű írói modora magával sodort. „*Bennem megvan az a tulajdonság, hogy mindig a magam fejével gondolkodom és a saját eszmém és elhatározásom mellett semmiféle embernek nem tűröm véleményét...*” - vallotta. Sorai máig hitelesek. Akusztikusan jelenidejűek. Lelkem rokonai.

Mikszáth s *ebben Fábri Anna* is megerősít -, Megy átmeneti korszak és felfogás embere. Egyszerre modern és konzervatív. Karcolatai viszont briliánsak. Aligha akad olvasó ember, aki a *Katángy-levelek* figuráit, vagy épp a főhőst ne tudná egy-egy ma

élő képviselővel nevesíteni. (Vö: *Két választás Magyarországon, Új Zrínyiasz*) Menyust egyetlen cél motiválja: könnyen érvényesülni.

„*Aki ostoba, az elpusztul, mint ahogy az elsárgult levél le hull a fáról!*” - bölcsekedik, miközben pozícióját az emberi gyengeségre építi. Vajon mennyiben teszik ezt másként a T.Ház mai honatyái? Változtak-é, s mennyiben a társadalmi magatartásformák? „*Egyébiránt hidd meg Klárcsi - magyarázza egy alkalommal levélben -, az egész a választási az apparátustól függ: /.../ Ha az apparátus jó, akkor olyan biztosan működik, mint az automata gépek. Ha az egyik nyíláson sok pénzt dobsz be, a másik nyíláson sok mameluk jön ki.*” A közelmúlt kampányai tán másként fungáltak?

A mikszáthi optika közéleti láttelelei máig elevenek. A pénz, a vagyon utáni hajszá éppoly kiábrándító, mint Katángy vagy Wibra Gyuri idejében. Az egyezkedő megalkuvás, a korrupció, napi jelenség. (Ha nem, hát rosszul látom.) Az emberi lét gyakorta alig több, mint kölcsönzött kegyek függvénye. Már tehetségesebb politikusaink is természetesen idomulnak ahhoz a nagy játékhoz, ami a Parlamentben folyik, azaz a hely, alkalom és szerep ugyanúgy devalválódik, akár anno. Mikszáth sorai tovább ágálnak, tiltakozó lelkének egyensúlyhiánya máig sem nyugodhat. Dacos önérettel pöröl együtt velünk. Kortársi elevenen.

A Bolond Istók karikatúrája 1910. június 5-én